

մարզերն ալ, անոնց միջոցաւ իր գաղափարաբանութիւնը և փիլիսոփայութիւնը տարածելու համար: Այսպէս Պետութիւնը իր մասնաւոր աշխարհահայեացքը ունի, իրեն սեպական իմաստասիրութիւն մը, հաւատոյ հանգանակ մը. և ահա այս կէտի վրայ կը ծագի Եկեղեցւոյ և Պետութեան յարաբերութեանց փշոտ հարցը: Պետութեան եւ Եկեղեցւոյ պայքարը, այժմ պայքարն է երկու փիլիսոփայութեանց, երկու բնագիտութեանց, պայքարն է Լոգոսի և Միթոսի. որովհետեւ հոն ուր Սորելի բուժութեան բարոյականը կը գառնայ կ'ըլլայ զգալի իրականութիւն, հոն տեղ չի մնար քրիստոնէական աշխարհայեացքներն — և հոն՝ ուր ազգի և պետութեան բացարձակապաշտ ամբողջապաշտութիւն (totalitarianisme) կը հաստատուի, հոն Եկեղեցին ինքզինք կը զգայ անչափելի անզուսպի մը դիմաց, որ կը բաժնէ իր գաղափարը և ուղղութիւնը Պետութեանն: Ներկայի բոլոր յեղափոխական շարժումները ուղղակի կամ անուղղակի կ'ազդեն Եկեղեցւոյ կեանքին իրրեւ կազմակերպութեան մը, որ ունի իր գաղափարաբանութիւնը, օրէնքը, քաղաքականութիւնը, աստուածաբանութիւնը: Թէ և յեղափոխական շարժումներու կեդրոններ եղան Ռուսիա, Իտալիա և Գերմանիա, իւրաքանչիւրը սակայն անոնցմէ կը ներկայացնէ մասնաւոր պարագայ մը, և հարց մը քրիստոնէական եկեղեցւոյ, Եկեղեցին առաջին օրէն իսկ լսեց ահաւոր հարցի մասին, և այժմ իր պատասխանը կը պատրաստէ: Ատոր համար իսկ, հարկ է ծանրանալ քիչ մը աւելի Պօլլէլիէ մաշխատ, և Ալգ. քննիչովըական շարժումներու վրայ, տեսնելու անոնց յեղափոխական գաղափարաբանութիւնը, անմիջական նպատակները, հասկնալու համար լուսնագին լրջութիւնը և ծանրութիւնը որ կը սպառնայ Եկեղեցւոյ կեանքին և քրիստոնէական կրօնքին գոյութեան:

ԱՐԹՈՒՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

(Շարունակելի)

ԿՐԹՆԱՓԻԼՍՈՓԱՅԵԱՆԻՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԸ

«Իրականութեան աշխարհը
արժեքներու աշխարհն է»:
ՊՐԱՍԼԻ

Շատ յստակ է որ ժամանակակից իմաստասիրութեան զինաւոր յատկանիշներէն մէկն է՝ տեղը որ ան կուտայ Արժէքի յեղացքին: Աննախընթաց ոչինչ կայ առոր մէջ: Յիրաւի կարելի չէ աւելի բարձր տեղ տալ Արժէքին՝ քան ինչ որ ըրաւ Պլատոն երբ Բարին իրրեւ գերագոյն սկզբունքը դրաւ Իրականութեան մէջ. կամ Անաքսագորաս՝ որուն երբ հարցուեցաւ թէ երկրը կ'ըօք է թէ՛ հարթ, Բանին գերազանցութիւնը ցոյց տալու համար, պատասխանեց. ըլլալու է այն՝ որ լաւագոյնն է: Արիստոտէլ, զոր ոչ ոք քննադատած է իրրեւ զգացունքներէ տարուող մը, նմանապէս՝ Աստուծոյ Միութիւնը կամ կառավարող սկզբունքը կը հաստատէ սա առածով և մէջբերումով. Τὰ δὲ θύγα οὐ Βούλεται πολιτεύεσθαι κακῶς. εὐὸς ἀγαθὸν πογυκαίρασθαι εἰς καίρατος ἔστω»¹: Թէ և ոչ աննախընթաց՝ բայց Արժէքի յեղացքին տրուած առաջնակարգ կարեւորութիւնը յատկանշական է մեր ժամանակակից մտածումին մէջ: Եւ սակայն զեռնակտելի անորոշութիւն մը կայ այս եղբին ընթացիկ գործածութեան մէջ, և Արժէքին ունեցած յարաբերութիւնը Իրականութեան կամ Գոյացութեան հետ, շատ մը գրողներու կողմէ կ'ա՛մ չէ ուսումնասիրուած կամ հարեանցի կերպով ուրուագծուած է:

Իրականութեան կազմը, ինչպէս որ ան կը ներկայանայ մեզի, կը թուի ըլլալ հետեւեալ կերպով: Ան կը բաղկանայ շատ մը աստիճաններէ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կ'ենթադրէ, մէկ կողմէ, իրմէ վարելը եւ միւս կողմէ իր լրումը կամ կատարեալ զարգացումը կը գտնէ այնչափով միայն՝ որչափով որ իւրացուած է իրմէ վերինէն կամ մասնակից զարձած անոր: Ասիկա, ըստ երեւոյթին, կ'ենթադրէ անհուն յաւաքացութիւն մը (regress) և անհուն յառաջընթացութիւն մը (progress): Թէ ար-

* Արարածները չեն ուզեր գէշ կերպով հաւաքաւարել. ձգտումով անհատութիւնը լաւ չէ. մէկ զեկակար թող ըլլայ»:

դարեւ յիրականին կա՞յ ստորնագոյն եզր մը
 և բարձրագոյն մը՝ սահմանաւոր գոյու-
 թեանց այս աստիճանաւորումին վրայ, չեմ
 գիտեր. և շատ ալ հոգ չեմ ընել այժմ:
 Նախորդ գրքի մը մէջ* փորձած եմ
 ցուցնել թէ յանունն ընթացող շարքերը
 (infinite series) բոլորովին ալ անիմաստ չեն
 տրամաբանութեան մէջ, կամ նշանակութենէ
 տուրէ՛ բարոյականի մէջ: Ներկայիս ես չեմ
 զբաղիր ստորնագոյն և բարձրագոյն եզրե-
 րու գոյութեան հարցով, այլ մեր առջև
 գտնուած իրողութեանց հետ, որոնք կրնան
 իյնալ մէջանդը այդ եզրերուն: Բաց աստի
 ես աւելի կը ցուցակագրեմ սղաւորութիւն-
 ներ քան թէ գրութիւն մը կը կառուցա-
 նեմ, թէև ցուցակագրութիւնը շահեկան է
 որովհետեւ ան կը թելադրէ գրութեան մը
 սկզբունքը: Միտքս աւելի յստակելու հա-
 մար բաւական պիտի ըլլայ առնել լայն բա-
 ժանուանները. Նիւթ, Կեանք, Միտք, Հոգի:
 Այս աստիճանները կրնան մեր ներկայ նը-
 պատակին համար նկատուիլ իբրև զանա-
 զան էութիւններ (entities) կամ՝ իբրև տար-
 բեր նշանակներ ազդեցութեանց և հակ-
 ազդեցութեանց: Նիւթը ինքնին եզր մըն է
 որ կը բովանդակէ շատ մը աստիճաններ,
 այսպէս է նաև Կեանքը: Բայց ասոնցմէ
 իւրաքանչիւրը բաւական նոյնութիւն մը
 ունի ինքն իր մէջ և բաւական տարբերու-
 թիւն մը միւսներէն՝ որպէսզի աւելին չը-
 պանանջենք մեր փաստարկութեանց հա-
 մար. Նիւթ եզրը հոս կը նշանակէ այն գո-
 յացութիւնները, կամ ազդեցութեանց եւ
 հակազդեցութեանց այն եղանակները, ու-
 թոնք կ'ուսուսանաւորեն ընագիտութենէն
 և ընալուծութենէն: Շատ յստակ է որ այդ
 գիտութիւնները նկատի չեն առնել այն
 ինքնաբեր շարժումը (self-movement) որ մէկ
 յատկանիւն է Կեանքին, կամ միջոցի եւ
 ժամանակի ըմբռնումը, որ Միտքին մէկ
 յատկանիւն է: Ստորինը չի կրնար բացա-
 տրել բարձրագոյնը: Բայց այդ չէ բոլորը:
 Ապրող գործարանաւորութիւնը իր նիւթա-
 կան կազմութեան մէջ ունի տարբերու-
 թիւններու միութիւն մը, համակազմու-
 թեան սքանչելիք մը, պատշաճեցումի ինք-
 նաբերութիւն մը (spontaneity), զորս բընա-
 գիտութեան և ընալուծութեան ոչ մէկ ծա-

նօթութիւն կրնայ նախատեսել տալ ունէ
 դիտողի մը: Նիւթականը ա՛յն ատեն միայն
 իր բոլոր կարելիութիւնները (potentialities)
 կը յայտնաբերէ երբ տիրակալուի Կեան-
 քէն և ծառայէ անոր: Նիւթի և Կեանքի
 միացումէն յառաջ եկած այս վերջին զարգա-
 ցումը ի յայտ կը բերէ այն՝ ինչ որ իբրև կա-
 րելիութիւն միայն գոյութիւն ունէր Նիւթին
 մէջ. բայց ոչ մէկ ծանօթութիւն նախկինին՝
 (նիւթին)՝ անկախաբար այդ զարգացումէն՝
 կարելի պիտի ընէր նախատեսել այդ զարգա-
 ցումը: Նիւթը ա՛յն ատեն կը յայտնէ իրապէս
 իր ինչ ըլլալը երբ Կեանքը գործածէ զայն:
 Նմանապէս՝ Կեանքը կը յայտնէ իր իս-
 կապէս ինչ ըլլալը երբ Միտքը իր տիրա-
 կալութեան տակ առնէ զայն: Ոչ մէկ ու-
 սուսանալիութիւն կենդանաբանութեան կամ
 կենսաբանութեան կարող պիտի ընէ ուսա-
 նողը գուշակել այն պատահարները որոնք
 տեղի պիտի ունենան քանակազէտի մը
 (mathematician) կամ ելեմտագէտի աստիճան-
 ներուն մէջ: Օգտագործումը կարողու-
 թեանց, որոնք նախապէս կը գործածուին
 լոկ գոյութիւնը ապահովելու համար, եր-
 բեմ զանոնք կ'ուղղէ այնպիսի նպատակ-
 ներու որոնք այլևս ունէ կապ չունին գո-
 յութեան պահպանումի հարցին հետ, ու
 ունէ տեսութիւն չէր կրնար գուշակել տալ
 մեզի այս իրողութիւնը՝ մինչև որ ան պա-
 տահած ըլլաւ: Այնպէս ալ, Միտքը՝ իբրև
 իմացականութիւն՝ կը յայտնաբերէ միայն
 ինչ որ իր կարելիութեանց մէջն է երբ
 առաջնորդուի Միտքէն՝ իբրև Հոգի: Ես
 հոգին յատկանշող դիմը պիտի գտնեմ բա-
 ցարձակ Արժէքի, հետաւար՝ Պարտաւո-
 րութեան իմացումին մէջ: Ասիկա, այսինքն
 բացարձակ արժէքի իմացումը իր բարձրա-
 գոյն կէտին մէջ Սէրն է կամ անձնական
 միութիւնը: Որովհետեւ հոգին որ է՝ կամ
 ունի՛ բացարձակ արժէքի իմացումը, է՛
 նաև կամ ունի՛ կարողութիւնը Աստուծոյ
 հետ ընկերակցելու: Ինչ որ Արուեստը եւ
 Գիտութիւնը կը պահանջեն Կեանքէն չի
 կրնար հաշուուիլ թուաբանական եզրերով,
 ուր միաց հերոսի մը կամ մարտիրոսի մը
 անձնագոհութիւնը: Եւ եթէ կրօնքին պիտի
 վստահինք՝ նոյնիսկ հոգին (ինչպէս որ ծանօթ
 է մեր փորձառութեան մէջ) ա՛յն ատեն միայն
 կը յայտնէ թէ ինչ կրնայ ըլլալ կամ ընել երբ
 տիրակալուի Բարձրագոյն էակէն զոր ևս կը

* Mens Creatrix (Macmillan, 1917):

կոչ ենք Հոգի, որովհետև հոգին բարձրագույն աստիճանն է մեզի ծանօթ իրականութեան:

Պէտք է ընդունել և շեշտել թէ այս աստիճանները առանձնաբար առնուած վերացութիւններ են միայն: Իրականութիւնը շարայար ամբողջութիւն մըն է (continuous whole) որուն մէջ իւրաքանչիւր անհատին միտքը ինքզինքը կը գտնէ: Միտքը ինքն իրեն համար զատորոշութիւններ կը դնէ այս շարայար ամբողջին մէջ. Անձին և Ու- Անձին զատորոշութիւնը ամենէն հիմա- կաններէն մէկն է անոնցմէ: Խնդրոյ նիւթ ընել Անձը և Ու- Անձը իրարմէ անկտա- բար, կամ խօսիլ իրականութեան մէջ ունէ զատորոշելի տարրի մը մասին, անհատ թողլով անոր զիրքը ֆնացեալներէն, անգի- տանալ է ճշմարտութեան մէկ կարեւոր մասը անոնց վերաբերմամբ, և սխալ մը պիտի ըլլայ մինչև չանդրադառնանք մեր ըրա- ծին: Սակայն վերացումը անխնայափելի մէկ երևոյթն է մտածումին և պէտք է խրախուսել անկէ. նոյնպէս՝ պէտք է յիշել որ իրականութիւնը կա՛մ գեր-ժամանակային (supra-temporal) և գեր-միջոցային (supra-spatial) է, և կա՛մ շարայար է միջոցին մէջ: Հե- տեաքար ինչպէս որ կրնանք Անցեալը նկատի առնել անկախաբար ներկայէն և Ապագա- յէն, ճիշդ նոյն կերպով է որ կրնանք նկատի առնել Նիւթը անջատաբար Կեանքէն: Եր- կրաբանութիւնը իր իրաւունքին մէջ է երբ կը ձգտի հասկնալու ճշմարտութիւնը երկրի մա- սին՝ երբ տակաւին Կեանքը չէր երևցած հոն:

Կը սկսինք, ուրեմն, իրականութեան մասին սա ըմբռնումով թէ՛ անիկա շատ մը աստիճաններէ կազմուած գոյութիւն մըն է, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը ստանայ իր լրումը կամ կատարեալ զարգացումը միայն այն չափով որչափ որ անիկա տիրակալուած է վերինէն կամ մասնակից եղած է անոր: Բայց նոյն ատեն պէտք է նկատել որ իւ- րաքանչիւրը իր իրագործման համար կա- խում ունի իրմէ վարինէն, Նիւթը ինքնին, ինչպէս որ կ'իյնայ մեր փորձառութեան տակ, կրնայ վերածուիլ իրմէ պարզին, ըլլայ ա, թ և զ մասնիկներու և կամ հուսկ ապա՝ է միջոց-ժամանակի*, Կեանքը ծանօթ է

միայն կենդանի գործարանաւորութիւննե- րով, որոնք Նիւթ են ձևակերպուած կեան- քով: Միտքը ծանօթ է միայն բանաւոր, կենդանի գործարանաւորութեանց մէջ. Հո- գին ծանօթ է լոկ բարոյական գիտակցու- թիւնով օժտուած, բանաւոր, կենդանի գործարանաւորութեանց մէջ: Թէ՛ բար- ձրագույն աստիճանները կրնան գոյութիւն ունենալ առանձինն կամ ոչ՝ կարելի է չվճռական բան մը ըսել. մեր փորձառու- թեան մէջ երբեք չեն կրնար ըլլալ:

Այսպէս, կը տեսնենք ուրեմն որ մէն մի աստիճան իր գոյութեան համար կա- խում ունի իրմէ վարի աստիճաններէն, և իր լիակատար իրագործման համար կախալ է իրմէ վերի աստիճանէն կամ աստիճաննե- րէն: Այսպէ՛ս կը թուի թէ է՝ արդարեւ իրակա- նութեան կազմը, անկախաբար իր ծագման և գոյութեան պատճառի ունէ տեսութիւնն:

Արդ, թէ՛ մեզմէ պահանջուի Տիեզեր- քին, իբրեւ ամբողջութիւն, բացատրութիւն մը տալ, ստիպուած ենք մեր պատասխանը բանաձևել Կամքի եղբերով: Ասիկա՝ վէճի նիւթ եղող խնդրոյ մը մէջ վարդապետա- կան հաւատում մըն է, որուն արդարա- ցումը երևան պիտի գայ քանի յառաջա- նանք: Հոս կը բաւէ ձեռն հաւանութիւնը ունենալ սա իրողութեան մասին թէ, մեր փորձառութեան մէջ կայ մէ՛կ հատ ու միայն մէկ հատ ինքնաբաւ (self-explanatory) սկզբունք որ կը կոչուի Նպատակ կամ Կամք: Անտարակոյն թէ՛ կարելի ըլլար հա- լատալ Նպատակի մը որ չունի իր ետին Կամք մը, պէտք էր ըսէինք լոկ «Նպատակ», ձգելով «Կամք»ը իբրեւ հետեւորդ կամ կախ- եալ հետեւութիւն, բայց որովհետև Նըպա- տակ և Կամք եղբիւր են որոնք փոխադար- ձաբար զիրար կ'ենթադրեն կրնանք խօսիլ անխտիր ունէ մէկի մասին: «Ձաբիք հարց» մը կայ. բայց չկայ նոյն իմաստով բարիքի հարց: Երբ տեսնենք թէ ունէ պատահար բանաւոր կամքէ մը յառալ բերուած է, այլևս աւելի խնդիր չենք յարուցանիր այդ մասին, բացի այն պարագայէն երբ չը- կարենանք տեսնել թէ ի՛նչպէս եղաւ որ այդ կամքը սոյն պատահարը իբրեւ բարի նկատեց և իբրեւ այդ՝ յառալ բերաւ զայն՝ Կրնանք չհասկնալ թէ ի՛նչպէս մէկը՝ բեր- ունցաւ արարք մը իբրեւ բարի ընդունիլ բայց մեր հարցը այստեղ արգիւնաբար

* Պէտք է հարծել թէ կ'ընդունուի այս արդի խառնուրդ յղացքը (amalgam) իբրեւ վերջին կազմիչ տարրը Նիւթական տիեզերքին:

պատճառաւորութեան մասին չէ: Երբ կը համակրինք ունէ արտօքի՝ այլեւ խնդրէնք յարուցանել այդ մասին: Երբ ըսեմ մէկուն «Ձեմ հասկնար այդ կերպ գործելդ» չեմ ուզեր ըսել թէ գործին շարժադիթեւրուն հոգեբանական վերլուծում մը չեմ կրնար տալ, այլ կ'ուզեմ ըսել որ, ես ինքս չեմ կրնար երևակայել այդպիսի գործ մը: Երբ պատճառէ պատճառ ետ երթալով կամքի մը հասնինք, այդ դէպի ետ երթը (regress) վախճանի մը կը հանգի. և հասկընալ հոս չի նշանակեր՝ պատճառական բացատրութիւն մը տալ, այլ՝ համակրել: Հասանք վերջնական եզրի մը: Ու երբ կը համակրինք, մեր միտքը այլեւ հարց չը հարուցաներ: Տիեզերքի միակ բացատրութիւնը, որ իրապէս պիտի բացատրէ զայն, նոյն ատեն հայթայթելով պատասխան մը թէ ինչո՞ւ գոյութիւն ունի ան, պատասխանէ՝ որ ուրիշ խնդիր չի յարուցաներ, պիտի ըլլայ ցուցնել թէ անկիս ստեղծագործութիւնն է կամքի մը, որ ստեղծագործ արարելին մէջ կը փնտռէ իմանալի Բարին: Բայց այդ Աստուածեանութիւն է (theism): Ունէ տեսակ Աստուածեանութիւն միակ տեսութիւնն է որ իրապէս կրնայ բացատրել Տիեզերքը: Աստուածեանութիւնը կրնայ անշեղծելի ըլլալ (untenable). բայց այդ պարզային Տիեզերքը բոլորովին անբացատրելի կը մնայ: Լոկ ցուցնել թէ ինչպէս կազմուած է ան իբրեւ բանաւոր գրութիւն մը՝ բոլորովին չի բացատրել զայն. որովհետեւ զեռ կրնանք հարցնել. — Ինչո՞ւ գոյութիւն ունի: Երբ անգամ մը այդ հարցումը գրուի, պատասխանը պէտք է որոնել կամ Աստուածեանութեան մէջ կամ ոչ այլ ուրեք: Հաջիւ պէտք կը զգամ ըսել թէ չեմ բերեր այս փաստարկութիւնը ոչ իբրեւ միակ պաշտպանութիւն Աստուածեանութեան եւ ոչ այլ իբրեւ բաւարար իմացական հիմք մը ասոր համար: ... Ուրիշ փաստեր կան հաստատելու այն սկզբունքը թէ տիեզերքը պէտք է բացատրուի հոգեւորականով քան մեքենական կամ նիւթապաշտական տեսութիւններով: Ուրիշ փաստեր կը հաստատեն բարոյական նկարագիրը հոգեւորական գործութեան կամ զօրութիւններուն, որոնք կը վարեն այս աշխարհը, իմաստասիրականօրէն ամէն ինչ ի նպաստ է Աստուածեանութեան: Բայց գործնական հաստատքը

կենդանի Աստուծոյ մը կը հանգչի կրօնական փորձառութեան վրայ, և իր իմացական խարիսխը կը գտնէ այն խորհրդածութեան մէջ թէ, այս հաստատքը, սկզբունքով, կարող է հայթայթել տիեզերքի գոյութեան բացատրութիւն մը, զոր բնաւ յոյս պիտի չունենայինք ձեռք բերել մեզի տրամադրելի ունէ ուրիշ ենթադրութեամբ: Ասիկա, սակայն, ապացոյց մը չէ: Կարելի չէ իբրեւ առած (axiom) ընդունիլ որ անպատճառ բացատրութիւն մը պէտք է ըլլայ տիեզերքի գոյութեան: Եթէ իրաց գոյութեան ուրեւազիծ (scheme) ներկայացնէ ներքնապէս կապակից գրութիւն մը, չի կրնար ըսուիլ որ իմացականութիւնը անհրաժեշտաբար կը պահանջէ սակէ աւելին իր գոհացման համար: Ճիշդ է որ ստիպուած ենք ընտրութիւն մը ընել կամ բանաւոր տիեզերքի մը ենթադրութեան և կամ բացարձակ սկիզբաւորութեան միջև: Շիտակ չէ ըսել որ պէտք է ընտրութիւն մը ընել աստուածեանութեան և սկիզբաւորութեան միջև:

Եթէ կայ ենթադրութիւն մը որ կրնայ հայթայթել իրականութեան բացատրութիւնը, բոլորովին դիտական է զայն փորձարկել և տեսնել թէ կարգաբանել իր առաջադրութիւնը (տիեզերքի մասին բացատրութիւն մը բերելու): Արդ, նպատակը իբրեւ արտայայտութիւնը կամքի մը, այսպիսի սկզբունք մըն է: Բայց փնտռել տիեզերքին բացատրութիւնը նպատակի մը մէջ՝ հիմնուած կամքի մը վրայ՝ պարզապէս Աստուածեանութիւն է: Ասիկա ընդունիլ է, գէթ առժամապէս, վարդապետութիւնը Աստուծոյ՝ իբր ստեղծել: Իրօքէն շատ նպաստ կուզայ այս փաստին: Կարգ մը կրօններու, մասնաւորաբար հրէականին ու քրիստոնէականին համար, էական և հիմնական է այս կէտը:

Արդ, եթէ ենթադրենք որ իրականութեան կազմը այնպէս է ինչպէս ետ ուրեւազեցինք և եթէ ընդունինք (գէթ հետազօտութեան նպատակաւ) այն բացատրութիւնը զոր Աստուածեանութիւնը կը բերէ անոր, կը յաջորդեն որոշ հետեւութիւններ զորս ներկայացնել մեր գլխաւոր նպատակն է ներկայիս:

Վ. Տ.

(Շարունակելի)